

Darja Radović Mahečić

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Raša – grad-spomenik moderne arhitekture – Gustava Pulitzer-Finalija

Izvorni znanstveni rad – Original scientific paper

predan 2. 12. 2000.

Sažetak

Rudarski grad Raša u cijelosti je izgrađen tijekom 1936. i 1937. godine kao dio politike onodobne talijanske vlade o osnivanju tzv. »città di fondazione« na novim premisama urbanizma i arhitekture. Raša, projektirana kao Liburnia, bila je prvi od tri specijalno planirana rudarska grada (Carbonia na Sardiniji i Pozzo Littorio u Labinu). Autor projekta je tršćanski arhitekt Gustavo Pulitzer Finali (1887–1967), afirmiran uglavnom na regionalnom području, ponajprije po svom besprijekornom ukusu koji je u međuratnom razdoblju iskazao u opremanju interijera, a najviše putničkih brodova.

Rašu morfološki određuju: rukavac istoimene rijeke, magistralna cesta Rijeka–Pula, dolina u kojoj je smještena i okolni neizgrađeni brežuljci. To je linearni grad jasne socijalne i funkcionalne podjele. Dvije trećine naselja čine potezi jednokatnih radničkih kuća, od stanova i vila za službenike i upravitelje odvojeni tzv. urbanim centrom, dok je

industrijska zona smještena južno od naselja. Vrhunac projektantske ambicije arhitekta predstavlja sklop javnih zgrada razvedenih volumena na glavnome trgu, čije duboke sjene prizemnih portika stvaraju nadrealistični mističan ugođaj. I dok unutrašnjosti javnih, ali i stambenih jedinica odaju najviše onodobne standarde življenja, vanjski se izgled rješava u skladu s podnebljem u tradiciji primorskih i istarskih kuća, i u duhu rudarenja (oblik crkve poput okrenutog rudarskog vagona, a odrezani zvonik crkve poput rudarske svjetiljke).

Raša otjelovljuje ideju o »idealnom gradu« svoga doba, u malom mjerilu i za ciljano stanovništvo. Realizirao ju je arhitekt Pulitzer-Finali kao model funkcionalnog mišljenja s poštivanjem krajolika i graditeljske tradicije. Autorica stoga valorizira Rašu kao grad-spomenik graditeljskog industrijskog nasljeđa i jedinstven primjer moderne arhitekture i urbanizma u Hrvatskoj.

Rijetko koji grad zna točan datum kada mu je »prerezana vrpca« i kada je u njemu započeo život. Upravo to svojim primjerom potvrđuje »najmlađi grad u Istri«, planirani rudarski gradić Raša, koji je sagrađen za 547 dana i svečano otvoren 4. XI.1937. godine. Jednako je tako rijetkost da jedan arhitekt potpiše autorstvo gradnje cijeloga – doduše minijaturnoga – grada, od njegova urbanističkog rješenja do razrade pojedinih javnih ustanova i industrijskih zgrada, od projekta radničkih kuća i uređenja njihova interijera do odabira drugih umjetnika koji će svojim djelima oplemeniti pojedine dijelove naselja – i da to vizualno bude toliko evidentno. Iako je godinama tumačena jedino kao »kolonizatorsko« naselje Mussolinijeve Italije i rudarski geto, protjekom vremena na Rašu se sve češće gleda kao na važno poglavlje našeg novopoznatog industrijskog nasljeđa i jedinstven primjer moderne arhitekture u Hrvatskoj.

O autoru naručenoga grada

Rudarski grad Rašu projektirao je tršćanski arhitekt Gustavo Pulitzer Finali ili Finali (1887–1967), koji je uglavnom izbjegao uvrštenje u sažete preglede talijanske arhitekture 20. stoljeća,¹ kao i monografske prikaze talijanskog »racional-

lizma«.² Opus Gustava Pulitzer-Finalija gotovo u cjelini je inspiriran odnosom arhitekture prema lokalnoj kulturi grada na moru, te je stoga nezaobilazan u arhitekturnoj povijesti Trsta i regije. Treba dakle razumjeti specifični razvoj kozmopolitskog Trsta u razdoblju do Prvog svjetskog rata kako bi se na tom tragu protumačilo Pulitzerovo projektantsko usmjerenje.³

Kada je 1719. austrijski car Karlo VI. odlučio izgraditi važne austrijske luke (Rijeku i Trst), Trst je inao manje od 6.000 stanovnika, no kako se brzo razvio, 1850. ih ina 28.000, a 1913. čak 250.000, od kojih je samo polovina bila talijanska.⁴ Godine 1730. bio je predložen projekt nove luke u četvrti dotadašnjih solana, sa skladištima i stanovima za trgovce i lučke radnike, za koje je trebalo porušiti zidine (1741). To je podgrađe prepoznatljive pravokutne mreže ulica (kakvom su se širili mnogobrojni gradovi Austrije), građeno pola stoljeća, a prema onodobnoj vladarici Mariji Tereziji (1740–1780) nazvano je *Borgo Teresiano*. S postupnim razvitkom grada izgrađuju se *Borgo Giuseppino* i *Borgo Franceschino* u kojima se tradicije primorske i venecijanske arhitekture, kao i kontinentalni, francuski (od 1797. dio je »Ilirske provincije«), a posebice *mitteleuropски* utjecaji spajaju u osebujnu arhitektonsku pozornicu vlastitoga graditeljskog izraza.⁵ Od tada pa do kraha Habsburškoga Carstva Trst se

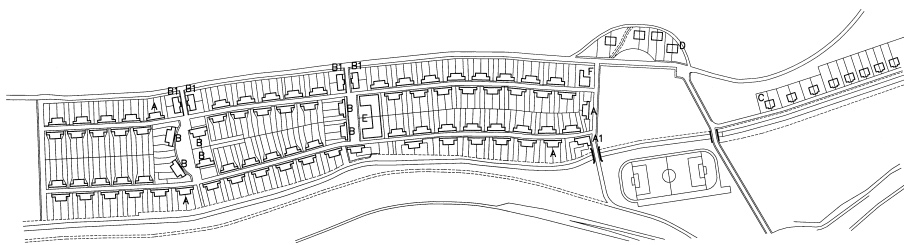
Panorama Raše, 1937.

View of Raša, 1937

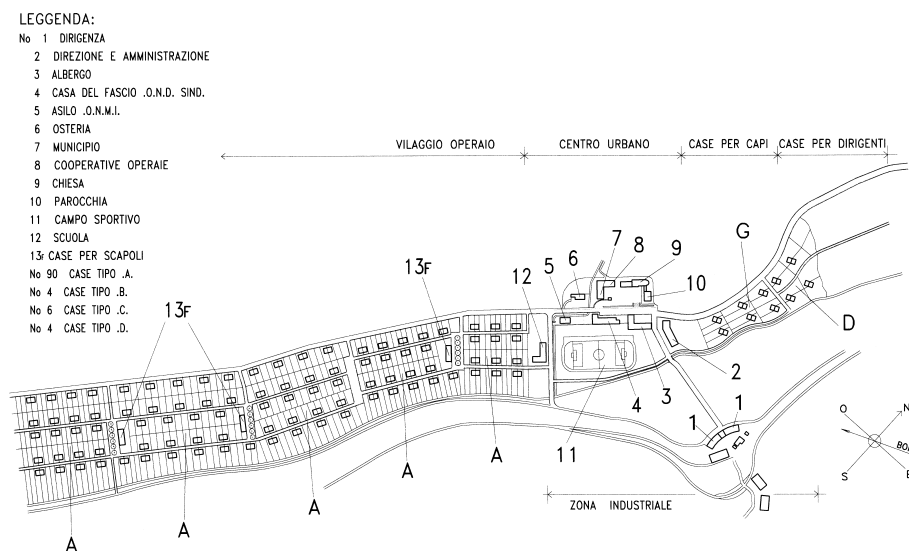
razvija ponajprije kao poliglotski i funkcionalan lučki grad, sa crkvama raznih vjeroispovijesti, kazalištima, kavanama, šetalištima, spomenicima, raskošnim palačama građenim za osiguravajuća društva⁶ s jedne strane i mnogobrojnim skladištima u samoj luci iz pionirskog razdoblja ogoljavanja same konstrukcije i upotrebe armiranog betona, s druge strane.⁷ Godine 1830. u Trstu su osnovani Assicurazioni Generali i Lloyd, 1833. austrijski Lloyd, 1857. transalpska ga je željeznica povezala s Bečom, a u vrijeme ujedinjenja 1861. bio je jedan od deset najnaseljenijih gradova Italije, izuzetnog urbanog pejzaža.⁸ O tome koliko važnost u slici grada ima more najbolje svjedoči Piazza Grande, s triju strana orubljena najelegantnijim gradskim palačama (građenim od 1839. do 1905. g.), a sa četvrte strane (nasuprot gradskoj vijećnici) prislonjena na samu obalu. Na toj se njezinoj pozornici iz dana u dan mijenjala scenografija većih i manjih lađa, jarbola i jedara. Tako je bilo i u nekoć plovnom Canalu Grande, okosnici terezijanske ulične mreže (pomični metalni Ponte Rosso funkcionirao je do 1925. g.),⁹ na koji gledaju neki od najznačajnijih reprezentanata tršćanske arhitekture, od neoklasicističke Palazzo Carciotti (1798–1802. g., Matteo Pertsch) preko narativne Palazzo Gopcevič (1850. g., Giovanni Andrea Berlam) do »američki moderne« Palazzo »Rosso« – Aedes (1926. g., Arduino Berlam, danas u vlasništvu Assicurazioni Generali).¹⁰ Na potpuno originalan način u Trstu su se pomorske tradicije istočnog Jadrana spojile s bečkim urbanizmom (urbanom opremom, namještajem – do danas cjelovito očuvana »bečka kavana« San Marco), visokim standardom građanskog življenja i začecima moderne arhitekture. Graditelji se uglavnom školuju na tradicionalnim školama (škola za umjetnost i obrt osnovana je 1844. g., a završni testovi za tehničke škole stižu kuvertirani iz Beča),¹¹ kasnije

najčešće na Politehnici u Beču i potom uspješno djeluju diljem Austro-Ugarske Monarhije,¹² a što je ovdje značajno i u obližnjoj Rijeci i Istri.¹³ Uoči Prvoga svjetskog rata Trst je bio peta luka Europe, a u sljedećem međuratnom razdoblju postaje jedan od najperifernijih gradova Italije.

Gustavo Pulitzer Finali rođen je u Trstu od roditelja podrijetlom Mađara. Studirao je na Politehnici u Beču, diplomirao na Politehnici u Münchenu kod Theodora Fischera, a djelovanje započeo s arhitektom Ceasom u vlastitom birou S.T.U.A.R.D. (*Studio d'architettura e decorazione*) koji se bavio zadacima u širokom rasponu (u kojem je dekoracija značila kvalitetu funkcionalnog projektiranja). Od dvadesetih godina razni časopisi (pa i »Domus«) objavljuju njegova djela te poznat postaje prvenstveno po svom besprijekornom ukusu koji iskazuje u arhitekturi interijera za stanove visoke buržoazije, namještaju hotela, oblikovanju namještaja, opremanju izložaba (kako to već biva u razdobljima u kojima se manje gradi). Početkom tridesetih godina radi i u Londonu, od opremanja dvorane u Grosvenor Hotelu do uređenja nekolicine za navigaciju vezanih tvrtki kao što su Lloyd Triestino, Cosulich i slične.¹⁴ Međutim, izvan granica Italije Pulitzer se uistinu afirmirao dizajniranjem otmjenih putničkih brodova. Zahvaljujući njegovoj primjeni načela *Gesamtkunstwerk* i konstruktorskim bravurama njegova suradnika Nicola Costanzija (1893–1967) tršćanske su »bianche lloydiane« postale stalnim putujućim izložbama moderne arhitekture.¹⁵ Brodskom su se arhitekturom u Trstu istovremeno bavili i Arduino Berlam (1880–1946. g., posljednji iz istomene graditeljske obitelji koja je Trst gradila cijelo stoljeće),¹⁶ te njihov vjerojatno najpoznatiji i najplodniji suvremenik Umberto Nordio (1891–1971).¹⁷ Ne treba zaboraviti da se svjetska inauguracija arhitekture brodova zbila još s

Položajni nacrt s razrađenom tipologijom stambenih kuća – varijanta
Situation with elaborated typology of residential buildings – a variant

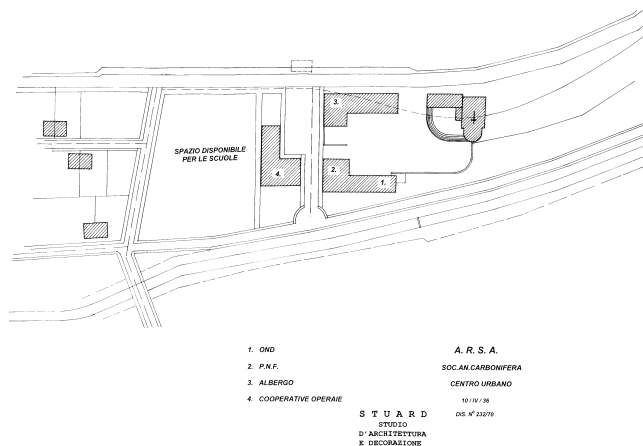
Socijalni i funkcionalni zoning Raše – varijanta smještaja trga
Social and functional zones in Raša – a variant of the square placement

Aksonometrija Raše
Axonometry of Raša

Trg u Raši, 1937.
Square in Raša, 1937

Razmještaj javnih zgrada na trgu – varijanta s crkvenom lađom položenom u smjeru sjeverozapad- jugoistok

Placement of public buildings in the square – a variant with the church nave placed in the northwest-southeast direction

Henryem van der Veldeom (istina, za sjeverna mora),¹⁸ a da su svojedobno i najveći austrijski parobrodi izlazili iz tršćanskog brodogradilišta. Početkom 20. stoljeća opremao ih je bečki »Portois & Fix«, a za parobrod »Austrija« 1901. superviziju je provodio Max Fabiani, također izuzetna stvaralačka osobnost proistekla upravo iz ovog rubnog srednjoeuropskog miljea.¹⁹

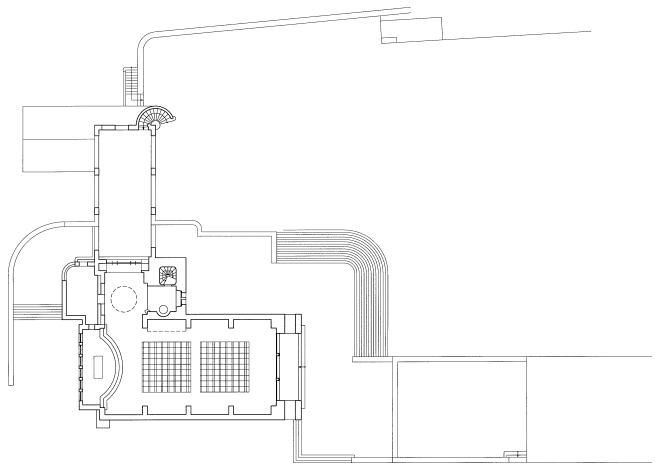
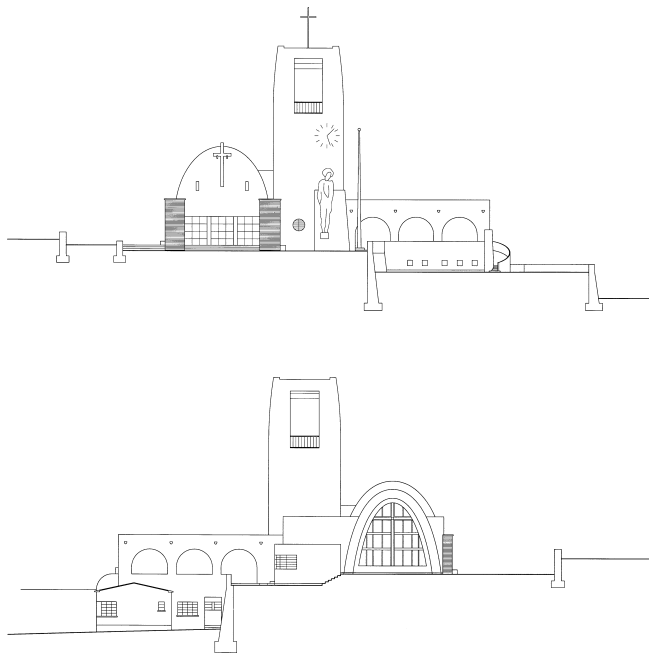
Za međuratno razdoblje dodatno je karakterističan i gospodski ugođen odnos prema prirodi, pa su putnički brodovi koji su s Mediterana plovili za New York kreirani kao da jedino trebaju služiti ugodnim mondenim putovanjima radi putovanja samih. Veliki uspjeh Costanzi-Pulitzerove suradnje posvjedočuje motorni brod »Victoria« (1931), na kojem je Pulitzer surađivao i na geometričnom vanjskom izgledu. U unutrašnjosti je, neovisno o putničkim razredima, u svakom pogledu nastojao uvećati standarde pa se raskoš stubišta, blagovaonica, salona ili unutarnjeg bazena prve klase ni po čemu ne razlikuju od mogućih istovjetnih na kopnu. Eksperimentalne tehnike, novi materijali te pozorno proučirani geometrizam oblika (koji uključuje i brojne valovite linije) zaogrnuili su sve; od stolarije i namještaja do svake kvake.²⁰ U nizu svojih ostvarenja kao što su brodovi »Oceania« (1933), »Calitea« (1933), »Conte Rosso« (1935), »Vega« (1938), »Andrea Doria« (1938–1940) Pulitzer se koristio i namještajem drugih poznatih arhitekata (npr. stolcem Mies van der Rohe u »Conte Rossu«) ili je na suradnju pozivao druge umjetnike kao što su Giò Ponti, Gino Severini, a od Tršćana »bauhausovca« Augusta Černigoja, što se tiče Raše kipara Marcella Mascherinija i mladog Uga Carà.²¹ Nakon Raše, gdje mu se ukazala rijetka projektantska prilika ostvariti viziju cijeloga grada, od 1939. do 1947. g. Pulitzer-Finali s obitelji boravi u Americi, gdje među ostalim radi lanac talijanskih restorana, scenografije, navodno čak i nekoliko hollywoodskih rezidencija. Po povratku u Italiju od 1949. godine djeluje u Genovi i najviše projektira, tada najpotrebnije, zgrade kolektivnog stanovanja.²² Raznolika i bogata kultur-

na pozadina u kojoj je Pulitzer-Finali stasao učinila ga je otvorenim za spektar pojavnosti moderne arhitekture. Zanimljivo je s tog polazišta sagledati kako je u samo dvije godine, tijekom 1936. i 1937. g., ostvario model »idealnoga grada« za rudare, koji je zbog političkog trenutka u kojem je nastao, godinama nazivan »šampionom mladog talijanskog racionalizma«.²³

Kontekst vojno-gospodarske konjunktore

Povijest Labinščine prožeta je rudarenjem, koje je stoljećima ključna odrednica gospodarskog, društvenog i političkog djelovanja. Dodir s ugljenom, odnosno smolom za podmazivanje brodova poznati su još iz 17. stoljeća. Prva poznata Odluka o izvozu istarskog kamenog ugljena potpisana je za francuske vladavine 1807. g., iako ima podataka da se ugljen na Krapnu vadio već 1785. godine.²⁴ Pojava rudnika (Sv. Barbara, Sv. Ivan, Krapan) imala je veliki značaj u slabo razvijenoj privrednoj strukturi ovog dijela Istre. Godine 1835. rudnici su u vlasništvu dioničarskog društva »Adriatische Steinkohlen Gewerkschaft in Dalmazien und Istrien«, a s doseljavanjem rudara iz drugih dijelova Austro-Ugarske počinje se razvijati Krapan kao središte (u kojem se nastava u školi istodobno odvijala na hrvatskom, talijanskom i njemačkom jeziku) te drugi obrti. S vremenom se otvaraju nova okna, a rudnik dobiva i nagradu na gospodarskoj izložbi u Trstu 1863. godine.²⁵ Proizvodnja se povećala 1881. godine prelaskom u dugogodišnje vlasništvo bečke tvrtke »Trifailer Kohlenwerkgesellschaft«. Rudari se paralelno od druge polovine 19. stoljeća udružuju u svoja društva, ne bi li štrajkom, kad zatreba, ukazali na svoja elementarna prava i neriješene egzistencijalne probleme.²⁶ Nakon pada Austrije osnovana je »Società Anonima Carbonifera Arsa« sa sjedištem u Trstu, koja uz pomoć tršćanske Komercijalne banke preuzima ugljenokop i, unatoč sveopćoj krizi, pozitivno djeluje.

Crkva Sv. Barbare – nacrt
Church of St. Barbara – design

Velike promjene počinju 1935. g., kada država, želeći imati pod kontrolom cjelokupnu proizvodnju energije u zemlji, osniva »Azienda Carboni Italiani« koja gospodari i ugljenokopina Raša.²⁷ Zbog ubrzanih priprema Italije za Drugi svjetski rat eksploatacija kamenog ugljena posebno se zahuktala, a danonoćni rad moguć je bio samo okupljanjem većeg broja stalnih rudara. Premda liburnijski lignit nije bio osobito na

cijeni, država ga uspješno plasira željeznici i vojsci te u razdoblju od 1935. do 1940. g. rudnik doseže svoj proizvodni vrhunac.²⁸

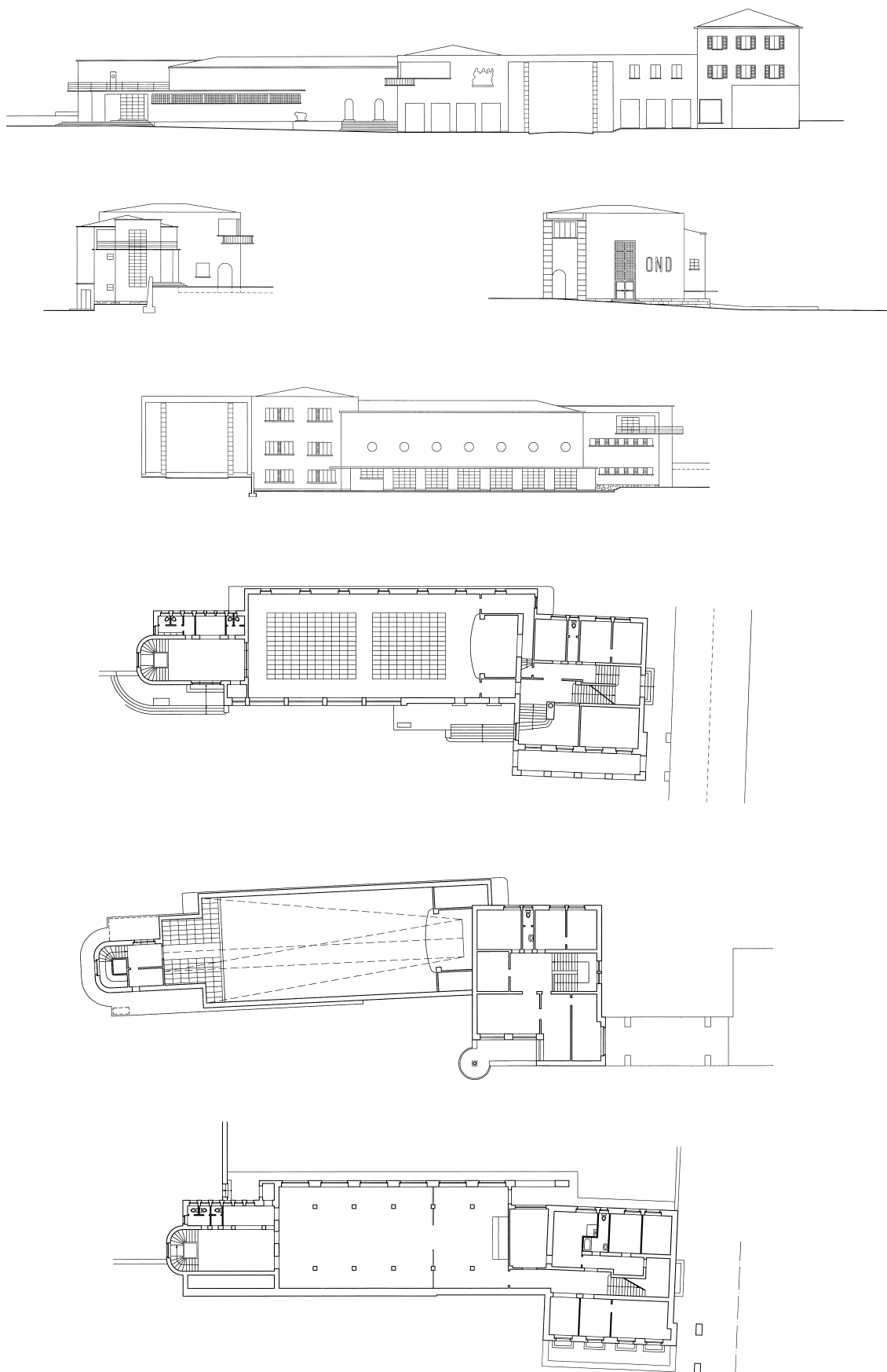
Ubrzo nakon dolaska na vlast Mussolini je urbanizmu i problemima konstrukcije gradova dao veliku važnost, uvidjevši da njihova vizualna prepoznatljivost omogućuje istodobnu promidžbu i koheziju masa. Od 1925–1933. g. u Italiji je

Ugo Carà, Sv. Barbara, reljef na pročelju crkve
Ugo Carà, St. Barbara, relief on the church front

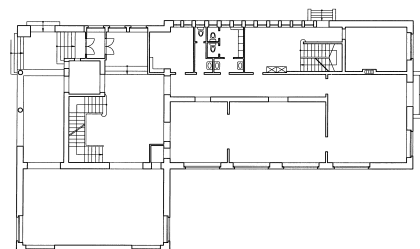
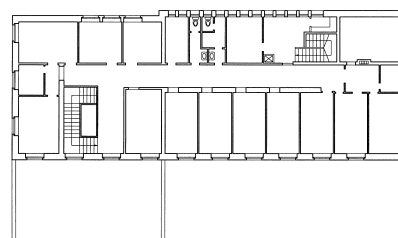
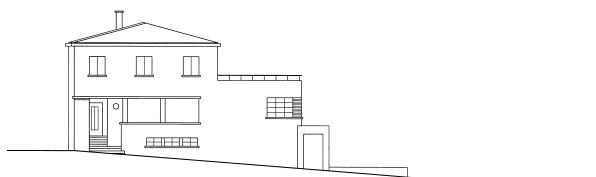
Sklop javnih zgrada na trgu, 1937.
Complex of public buildings in the square, 1937

Nacrt sklopa javnih zgrada s gradskim portalom
Design of the complex of public buildings with the town's portal

Hotel na glavnom trgu, 2000.
Hotel in the main square, 2000

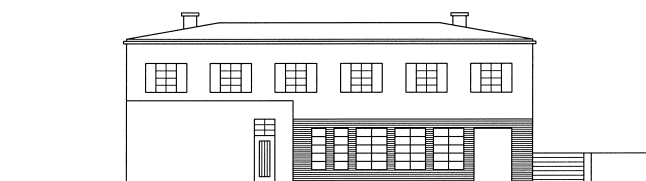
Nacrt hotela
Design of the hotel

otvoreno pet novih arhitektonskih škola, a 1932. osnovan je i INU – nacionalni urbanistički institut. Član gotovo svake komisije stručnjaka u kreiranju pojedinih gradskih cjelina bio je Marcello Piacentini (1880–1961),²⁹ dok će sama arhitektura fašističkog razdoblja svoj vrhunac dosegnuti u funkcionalnim djelima harmoničnih proporcija arhitekta Giuseppe Terragnia (1904–1942).³⁰ Mogućnosti arhitekture da vidljivo izrazi transformacije novog režima iskorištene su naglašavanjem estetsko-formalnih, a manje funkcionalnih kvaliteta. Postojeći se gradovi »sistematiziraju«, proširuju, no idealnim se ipak smatra podizanje potpuno novih. Jezgru Mussolinijeva »Trećeg Rima« trebali su prema njegovoj želji činiti, osim trajnih zgrada EUR-a (»Esposizione Universale Roma '42« prema Piacentinijevoj koncepciji) i dvanaest novih, od 1928. planski osnivanih gradova tzv. »città di fondazione«, među kojima su Sabaudia, Littoria, Aprilia, Pontinia, itd.³¹ Nekoliko je gradova bilo planirano posebno za rudare, a Raša (*Arsia*), projektirana pod nazivom *Liburnia*, podignuta je prva. Namjera je bila rudarima uštedjeti vrijeme ranije trošeno na dolazak i odlazak s posla te im ujedno prib-

ližiti sve potrebne usluge koje trebaju pratiti takav težak život, od liječničke skrbi, prenočišta i prehrane, do organiziranja slobodnog vremena i raznih društvenih okupljanja. Na raškom iskustvu istodobno je 1937. na Sardiniji građena Carbonia, koju potpisuju arhitekti Ignazio Guidi, Cesare Valle i Eugenio Montuori.³² Posljednji je od 1940. do 1942. g. podizao i treće rudarsko, a ujedno i posljednje »novo« naselje Podlabin (*Pozzo Littorio*), sada uklopljeno u novi dio Labina, u neposrednoj blizini Raše.³³ Oblikovni govor ovih naselja u skladu je s najnaprednijim onodobnim urbanim načelima.³⁴

Piazzetta del Mercato, 2000.

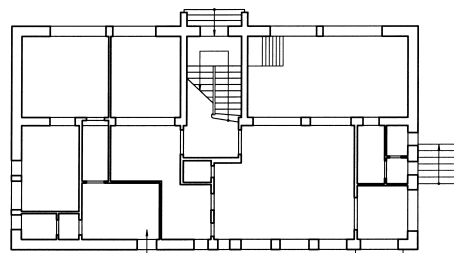
Piazzetta del Mercato, 2000

Ostvarena vizija suvremenog rudarskoga grada

Na mjestu današnje Raše locira se rimska Arsia, svojedobno postaja na rimskoj cesti Pola – Tarsatica, ujedno jedini podatak koji se uz Rašu navodi u likovnim pregledima.³⁵ Do 1935. tu je bila neplodna močvara i neuređeno ušće istoimene rijeke, a te su godine započeli melioracijski zahvati koje je pod upravom Ureda za građansku inženjeriju grada Pule organiziralo talijansko Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva. Dolina je bila isušena i ozdravljena, a korito rijeke Raše uređeno, jednako kao i njezin nepredvidiv rukavac. Grad Raša smjestio se u uskoj dolini Krapanskog potoka, pritoka rijeke Raše, na 6 km od Labina i 40 km od Pule, od posljednjih kuća svega 2 km udaljena od mora. Osim spomenute doline i pritoke rijeke što njom protječe, mjesto morfološki određuje i paralelna prometnica Rijeka – Pula te okolni neizgrađeni zeleni brežuljci. Jednostavnim skretanjem s magistralne ceste u trenutku se nalazimo usred originalno i humano zamišljenog rudarskoga grada i njegove nadrealističke scenografije.

Grad je u početku bio planiran za 2000 stanovnika, u sljedećoj se fazi trebao proširiti na njih 6000, no to se nije dogodilo. Raša je grad izrazito jasne funkcionalne i socijalne podjele. Dvije trećine tog longitudinalnog naselja čine potezi radničkih kuća, od dijela naselja sa stanovima poslovođa i vila ma upravitelja odijeljeni tzv. urbanim centrom. Južno od jezgre naselja, s onu stranu potoka, smještena je bila svojevrsna industrijska zona s upravnom zgradom rudnika, električnom centralom, itd.

Arhitekt Pulitzer-Finali najviše se bavio komponiranjem urbanog centra, tj. glavnoga gradskog trga, za koji je bila načinjena i maketa, i na kojem se nalaze najvažnije javne zgrade: crkva Sv. Barbare – zaštitnice rudara, sjedište općine, hotel s kavanom u prizemlju, složena zgrada s dućanima, dvoranama za slobodno vrijeme i prostorijama raznih udruga, pošta, itd. Na nekoliko položajnih nacрта varira se upravo taj projektantski najzahtjevniji dio grada.³⁶ Glavni je gradski trg prilaznom komunikacijom (koja s magistrale kroz »vra-

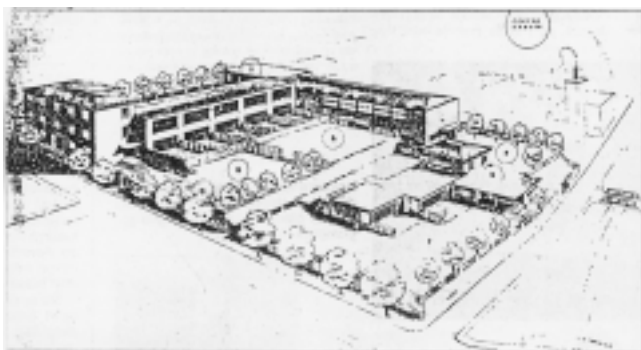
Nacrt pošte

Design of the post office

ta« grada uvodi u stambene četvrti) podijeljen na veću *Piazzu* i manju *Piazzettu del Mercato*. Zgrade su potisnute do samog ruba trga, a za čitav su sklop karakteristični otvoreni portici dubokih sjena. Južnu *Piazzettu* okružuju *Municipio*, zgrada pošte (u sklopu koje je bila i suvremena telefonska centrala sa stotinjak telefonskih linija koje su za rudarske potrebe funkcionirale iznad i ispod zemlje te stanovima za osoblje), pekarnica (s modernom električnom pećnicom), suvremeno opremljeni dućani (onaj mješovitom robom s dugim ostakljenim pultovima i otvorenim kontinuiranim policama na zidovima), pripadajući uredi i stanovi osoblja.³⁷

Vrhunac projektantske ambicije arhitekta znače zgrade originalne *Piazze* od kojih svaka posebno, a onda i njihov sklop, jer su međusobno neodvojivo isprepletene spretnim komunikacijama, čine lijepu i organičnu kompoziciju čistih modernih arhitektonskih elemenata u kojima su sretno uklopljeni i tradicionalni mediteranski i istarski elementi.³⁸ Racionalan i moderan pristup otkrivaju se u tehničkim strukturama koje ponegdje postaju određujući element arhitekture.

Sklop škole i vrtića
Complex of the school and kindergarten

Škola, 2000.
The school, 2000

Vrtić, 2000.
The kindergarten, 2000

Ponajprije to se odnosi na crkvu Sv. Barbare koja, iako smještena u kut, daje identitet cijelome trgu. Koje li razlike prema obveznim robustnim »kulama« koje nalazimo kao dominantne na trgovima »novih« gradova rimskog arhitekta Eugeni-

ja Montuorija u Podlabinu i Sabaudiji.³⁹ Oblik crkve Sv. Barbare proistječe iz odabranog konstruktivnog sustava u armiranom betonu, tj. niza paraboličnih lukova koji grade njezin svod. Iako se taj motiv nerijetko javlja u onodobnoj modernoj arhitekturi ne samo Europe, u Raši se otpočetka nametnula asocijacija s oblikom izvrnutog rudarskog vagoneta, jednako kao što je u ravno završenom zvoniku prepoznat oblik karakteristične rudarske svjetiljke. Kalup zadanih lukova u unutrašnjosti crkve ostvario je igru svjetla po jednostavnom crkvenom namještaju i liturgijskom priboru. Dojmljiv strogi lik Sv. Barbare u reljefu na pročelnom je pilonu crkve izradio tada 29-godišnji tršćanski kipar Ugo Carà.⁴⁰

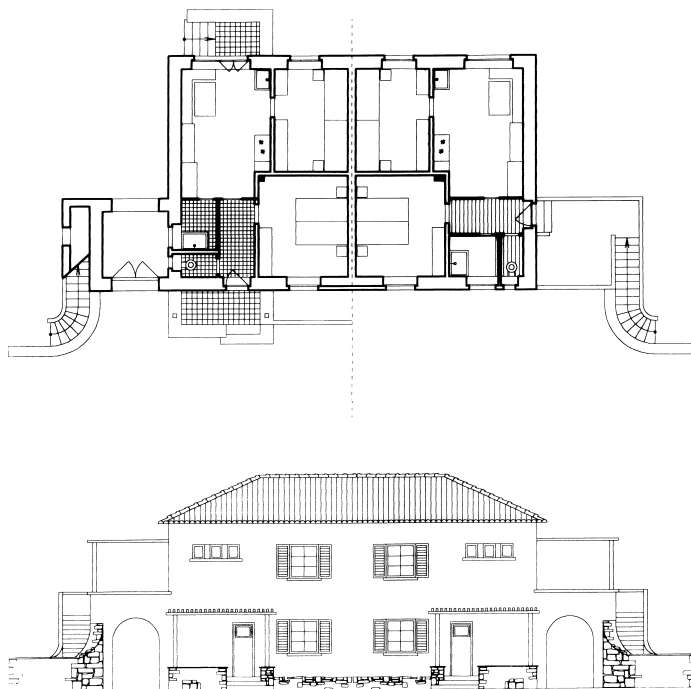
Suvremeno oblikovan regionalni motiv natkrivene gradske loggie zatvara trg sa sjeverne strane. Osim što ima vlastito prilazno stubište, loggia je neposredno povezana sa samom crkvom i povišenim platoom pred njom. S njezine se uzdignute pozicije ujedno pruža najljepši pogled na dugačku kompoziciju javnih zgrada smještenu na jugoistočnoj strani trga, u okviru kojih je i portal naselja. Iako su pod jednim krovom tu pomirene mnogobrojne funkcije (pisarnica, čitaonica, *Casa del fascio* i druga društva, kazališna i kino dvorana sa 400 mjesta, mesnica i bar u suterenu uz koji je u vrtu smješteno bočalište), ovaj sklop adiranih zgrada sa svojim glatkim, povremeno zaobljenim ploham, naglašenim horizontalama prilaznih balkona sa željeznim ogradama, zavojitim strnim stubama i tri četvrtine kruga izbačenom govornicom iz jedne ugaone loggie, ponajviše podsjeća na vješto dizajniran brod s palubama, nizom prozora i promatračnicom uz jarbol. Ispod tog vidikovca nalazio se režimski kip rudara-vojnika Marcella Mascherinija,⁴¹ porušen 1947. godine. Iako na Pulitzerovu trgu ništa nije u potpunosti simetrično, takav dojam odaje onaj dio ove velike zgrade u sklopu koje je gradski portal, od kojeg se na obje strane nastavljaju pravokutni portici. Lučne portike, osim na gradskoj loggi i na dućanima Piazzette, nalazimo i u prizemlju hotela L-tlocrta u kojem je uz menzu za službenike, te sobe za posjetitelje na katu, u prizemlju bila smještena i gradska kavana. Na trgu se nalazila i manja vojarna za 14 karabinjera i stanom njihova komandanta. Na tragu istarske tradicije trg je dobio i fontanu od bijelog labinskog kamena koju je također projektirao sam Pulitzer-Finali.

Na pravokutnom zemljištu južno od trga u zelenilu je smješten sklop osnovne škole i vrtića. Škola za 400 učenika komponirana je iz različito niveliranih krila s velikim (iako kamenom uokvirenim) modernističkim polegnutim prozorima u kraku, u kojem su smješteni razredi i konvencionalnije riješenim pročeljima glavne zgrade. Škola je osim odvojenih odjeljaka za dječake i djevojčice imala dvorane u zatvorenom prostoru ali i na otvorenom – za školu u prirodi, sportske terene, igralište, pa i ugrađenu klupu u ogradnom zidu. Posebno veseli domišljata moderna prizemna struktura vrtića za 60 djece podijeljena u tri zasebna četvrtasta odjeljka što međusobno stupnjevito složeni po dijagonalnoj liniji ujedno međusobno ograđuju vrtove s igralištem i blagovao-nicom. Uz školu smještena *Casa Balilla*,⁴² sa zgradom sindikata i onom sanitarne službe trebala je zatvarati ovaj drugi javni arhitektonski sklop.

Nizvodno od urbanog centra s obje strane dviju, kilometar dugih vijugavih ulica, što se pružaju paralelno uz cestu Rije-

Potezi radničkih kuća, 1937.

Rows of workers' houses, 1937

Nacrt radničke kuće sa četiri dvosobna stana

Design of a worker's house with four two-room apartments

ka – Pula, nalaze se zdanja za stanovanje radnika. Dugačak niz radničkih *villina* sjenovitih prizemlja, naizmjenice raščlanjenih lučnim i pravokutnim portonom, opravdavaju čestu usporedbu s neizvjesnim ugođajem De Chiricovih slika. Te dvije relativno uske ulice nanizanih kuća na četiri su mjesta povezane širim poprečnim ulicama s drvoredima. U jednoj se takvoj poprečnoj ulici nalazi hotel sa 152 mjesta za radnike-samce. Sobe su nevelike i s predviđena četiri kreveta, no tu su i svi potrebni servisi: tuševi, kupaonice s toplom vodom i grijanjem, te prostrani salon s menzom i kuhinjom.⁴³

Tipična radnička kuća sastoji se od četiri stana raspoređena na dvije etaže. Okosnicu svakog stana čini kratak hodnik iz kojeg se pristupa stambenoj kuhinji, dvjema spavaćim sobama, odvojenom WC-u te kupaonici s lavaboom i malom sjedećom kadmom. Fotografije izvornog stanja unutrašnjosti tih kuća pokazuju najveću moguću umjerenost, čistoću i jednostavan metalni namještaj. Svaki stan ima na dvorišnoj strani otprilike 200 m² zemljišta koje je obitelj rudara mogla obrađivati u slobodno vrijeme. U tom je segmentu ovom izrazito urbanom naselju poradi gospodarskih potreba pridodan ruralni element. Kako bi se

Kolektivna stambena zgrada tipa »F«
Residential building of the »F« type

Obiteljske kuće namještenika na sjeveru mjesta
Family houses of officials in the north of the town

Radničke kuće u Raši, 1937.
Workers' houses in Raša, 1937

Radničke kuće u Raši
Workers' houses in Raša

oplenio ambijent radničkog stanovanja, svakom je stanu na pročelju prigradna pergola. Potpuna nezavisnost svakoga stana postignuta je voluminoznim vanjskim stubištima za stanove na katu, koja uz pitoreskne *loggette* u oblikovnom smislu postaju originalna karakteristika raške panorame.

Tekuća voda i električna rasvjeta uvedeni su u svaki stan. Svakoj prostoriji omogućeno je bilo prirodno osvjetljenje i prozračivanje. I sama izuzetno moderno koncipirana bila je zgrada električne centrale. Udaljenija zgrada termocentrale Vlačka radila je pak na lokalni fosilni ugljen.

I dok cijeli radnički dio grada uglavnom gravitira mjestu rudarskih poslova, kuće namještenika nalazile su se mnogo bliže urbanom centru. To su jednostavni, no dobro izvedeni udobni stanovi. Hotel za namještenike samce nalazio se na granici mjesta i urbanog centra (tzv. kuća tipa F), ima 22 sobe razmještene na dva kata i suvremeno zamišljene servise, veliku dvoranu i pripadajući vrt u prizemlju. Uzvodno od trga bile su smještene kuće viših namještenika i upravitelja. Obli-

kovnim govorom odskaču obiteljske kuće namještenika na krajnjem sjeveru mjesta. Dok ostale zgrade u naselju imaju plitke dvostrešne ili četverostrešne krovove, ove su obiteljske vile završene tako naglim jednoslivnim krovom, da on, poput onih malo kasnijih Antolićevih u Cvjetnom naselju u Zagrebu, čini njihovu dominantnu karakteristiku.

U prilog gradske infrastrukture treba još spomenuti istodobno podizanje bolnice, postavljanje gradske rasvjete, javnog pisoara, mostića preko Krapnja te uređenje 22.000 četvornih metara cesta i ulica.

Od 1935. do 1940. rudnici Raše dostižu svoj proizvodni vrhunac. Broj zaposlenih povećao se pet puta. Osim dotadašnjih rudara iz okolnih mjesta zapošljavaju se rudari sa Sicilije, Sardinije, iz Furlanije, koji su padom Italije 1943. prvi i napustili Rašu. Iako je nakon oporavka gospodarstva iza Drugog svjetskog rata Raša imala još nekoliko uspješnih razdoblja, rudnici su ipak postupno zatvarani, a prije nekoliko godina zatvoren je i posljednji.

Zaključak

Za »nove talijanske gradove« bili su svojedobno raspisivani natječaji pa je vrlo vjerojatno da se arhitekt Gustavo Pulitzer-Finali na taj način domogao ove izuzetne projektantske prilike. Najzanimljivijim razdobljem njegova stvaranja smatraju se upravo tridesete godine, tijekom kojih urbanistička dionica ima posebno mjesto. Pulitzer je uspijevaao kreativno pridonijeti svakoj od disciplina kojom se bavio, a u svojim putničkim brodovima već je rješavao skupni život triju klasnih razreda. Ublažavanju stroge podjele u Raši je pridonio takav smještaj urbanog centra koji u isto vrijeme razdvaja i spaja hijerarhijske elemente u njegovu stvarnom središtu. Pulitzerovu se gradu predbacuje skroman izgled radničkih kuća nasuprot dojmljivosti glavnog trga, no nalazimo ipak elemente dizajnerske ambicije da se naselje u cjelini podredi jedinstvenoj estetskoj formuli. Kao što su portici na trgu dijelom lučni, a dijelom pravokutni s dubokim sjenama, tako

se i u ulicama radničkih kuća izmjenjuju dvojne kuće s lučnim i pravokutnim porticima. Studiranje oblika te eksperimentiranje materijalima i tehnikom na primjeru Raše (a možda i Carbonije) dobiva svoju mnogo širu primjenu. Funkcionalan Pulitzerov projekt poštuje zatečene ambijentalne vrijednosti, veze s prošlosti i tradicijom. Izbjegnuto je najjednostavniji ortogonalni raster, ali i stereometrija čistih volumena. Ako Sant'Elijina arhitektura »eksteriorizira« grad,⁴⁴ onda kod Pulitzer-Finalija ima naslijeđenih iskustva i njegova novoga grada. Grad Raša nije samo karakterističan primjer jedne graditeljske epohe već grad-spomenik funkcionalnog mišljenja u kojem su dolično korišteni i lopica i baladur. Arhitekt Pulitzer-Finali je sa svojim onodobnim suradnicima (a tada u njegovu birou rade Kossovel, Lah i Ukmarić) profesionalno i originalno razradio zadatak do posljednjeg detalja i ostvario potpuno novu koncepciju grada u industrijskoj sredini i nesumnjivo jedno od najznačajnijih ostvarenja moderne arhitekture koje danas imamo u Istri.⁴⁵

Bilješke

- 1 **S. Polano** (i **M. Mulazzani**), *Carbonia (CA)*, u: Guida all'architettura del Novecento – Italia, Milano, Electa, 1996. (IV. izd.), str. 560.
- 2 **E. Mantero** (ur.), *Il razionalismo italiano*, Bologna, Zanichelli, 1984. Knjiga koja je postigla već niz izdanja neuvrstavanjem Pulitzer-Finalija pokazuje kako on ne pripada krugu arhitekata oko tog pokreta, niti je bio sklon bilo kakvom dogmatskom pretjerivanju.
- 3 **D. Riccesi**, *Gustavo Pulitzer Finali – Il disegno della nave – Allestimenti interni 1925–1967*, Venezia, Marsilio, 1985.
- 4 **G. M. Dienes**, *Trieste: Bemerkungen zur Urbanisation*, u: TransLokal – 9 Städte im Netz 1848–1918, Graz, Grazer Stadtmuseum (katalog izložbe), 1996, str. 71–72.
- 5 **M. Walcher**, *L'architettura a Trieste dalla fine del '700 agli inizi del '900*, Udine, 1967; **E. Campailla**, *Trieste Liberty*, Trst, 1980; **S. del Ponte** (ur.), *Trieste: l'architettura neoclassica. Guida tematica*, Trst, Comune di Trieste (katalog izložbe), 1989; **S. Tintori**, *Piano e pianificatori dall'eta Napoleonica al fascismo*, Milano, Urbanistica Franco Agnelli, 1989. (II. izd.)
- 6 *Assicurazioni Generali di Trieste e Venezia, La proprietà immobiliare urbana e agricola*, Trst, 1963.
- 7 *Abitare la periferia dell'impero nell'Ottocento*, Trst, Provincia di Trieste Miramare i Soprintendenti Sala Franco (katalog izložbe), 1987.
- 8 **C. & A. Mercandino**, *Storia del territorio e delle città d'Italia (Dal 1800 ai giorni nostri)*, Milano, Mazzotta, 1976.
- 9 **B. Fantin**, *Trieste Asburgica*, Trst, Edizioni Luglio Fotocomposizioni, 1998.
- 10 **M. Pozzetto**, *Giovanni Andrea, Ruggero, Arduino Berlam – un secolo di architettura*, Trst, Editoriale Lloyd & MGS Press, 1999, str. 169–173.
- 11 Nastavljač tehničke škole je tršćanski Istituto tecnico Alessandro Volta.
- 12 **M. Pozzetto**, *Annotazioni per una storia dell'architettura moderna a Trieste*, »Parametro«, 1984, br. 132, str. 23–27. Spomenimo usput i dvije bilješke vezane za Zagreb. Hidraulički inženjer Karl Junker (1827–1882), koji je dao osnovu za Maksimilijanov dvorac Miramare (1858–1861) u Trstu po uzoru na Schinkelov Kornik, projektirao je vodovode Pule, Salzburga, Trsta i Zagreba. Enrico Nordio (1851–1923) iz poznate tršćanske graditeljske obitelji bio je đak Friedricha Schmidta na bečkoj Akademiji, a zatim asistent Ferstela na Politehnici te se smatra vjerojatnim suradnikom na projektu Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu. To samo govori u prilog raznosmjernom protoku graditelja u razdoblju Austro-Ugarske i širini dometa Politehnike i Akademije u Beču.
- 13 Od 1870. Rijeka je dodatno rastrgana između utjecaja iz Beča i Pešte, a 1924. godine postaje sastavnim dijelom Kraljevine Italije. Vidi: **R. Matejčić**, *Uloga tršćanskih arhitekata u monumentalizaciji Rijeke*, »Peristil«, 1988, br. 31, str. 157–166.
- 14 **G. Cappellato**, *Gustavo Pulitzer Finali: »Il disegno della nave«*, »Domus«, 1987, br. 68, str. 6–7.
- 15 **M. Pozzetto**, *Annotazioni per una storia dell'architettura moderna a Trieste*, »Parametro«, 1984, br. 132, str. 46–47. i **M. Pozzetto**, *Note sull'architettura moderna in Friuli*, »Parametro«, 1985, br. 135–136, str. 12–24.
- 16 **M. Pozzetto**, *Forma e arredamento delle navi passeggeri*, u: Giovanni Andrea, Ruggero, Arduino Berlam – un secolo di architettura, Trst, Editoriale Lloyd & MGS Press, 1999, str. 153–167.

- 17 Tijekom tridesetih godina Umberto Nordio u Trstu realizira nekoliko važnih gradnji »u duhu novog režima«, kojima je prethodila klasikom inspirirana Stazione marittima (1927/28. g., s Umbertoom Zanattijem). To je ponajprije »sistemizacija« Piazzes Oberdan, tj. triju zgrada na tom trgu: Casa del combattente, Casa del balila i Casa della Ras naizgled jednostavnih, ali intrigantnih disonanci (1929–1939). Nasuprot uspjehu ovih gradnji, njegov je Rektorat sveučilišta (1938–1941. g., u suradnji s Raffaellom Fagnonijem) pretjeran u mjerilu i previše nalik lošim Piacentinijevim režimskim ostvarenjima. U Rijeci je na Jadranskom trgu podigao trgovačku i stambenu zgradu Arbori, tzv. Riječki neboder (1939–1942. g., u suradnji s Vittorijem Frandolijem), svojevrsni pandan Hrvatskom narodnom domu na Sušaku (1936–1947. g., Josip Pičman i potom Alfred Albini) koji postaje neizostavan orijentir u središtu grada.
- 18 **J. Heskett**, *Industrial design*, London, Thames and Hudson, 1980, str. 38.
- 19 **M. Pozzetto**, *Max Fabiani*, Trst, MGS Press, 1998, str. 414.
- 20 Izložbu *Gustavo Pulitzer Finali Il disegno della nave* organizirali su Provincia di Trieste i Centro Studi Archivio della Comunicazione dell' Università di Parma (u kojem se nalazi Pulitzerov arhiv), Castello di Miranare, Trst, Marsilio (katalog), 1987.
- 21 **M. Pozzetto**, 1984, nav. dj.
- 22 **G. Cappellato**, 1987, nav. dj.
- 23 **G. Cappellato**, *Arsia: un villaggio operaio di Gustavo Pulitzer Finali*, »Parametro«, 1989, br. 170, str. 76.
- 24 **M. Milevoj**, *Kartulini z Labinščini*, Labin, Naklada Matthias, 1997, str. 5.
- 25 **M. Milevoj & E. Strenja**, *Labin tragom vjekova*, Labin, Naklada Matthias, 1999.
- 26 Najpoznatiji štrajk »Labinska republika« zbio se 1921. godine.
- 27 Mussolini je posjetio grad Rašu u izgradnji, prigovorio navodno njezinom smještaju u dolini te obišao obližnja rudarska okna 7. VIII. 1936.
- 28 U rudniku 1935. radi 1839 rudara, a 1939. njih 8557. U: **D. Načinović**, *Na trgu zalazećeg sunca*, »Novi list«, 27. VI. 1992, str. 15.
- 29 **G. Zucconi**, *Urbanisti*, u: La città contesa: dagli ingegneri sanitari agli urbanisti (1885–1942), Milano, Jaca Book, 1989.
- 30 **U. Kultermann**, *Die Architektur im 20. Jahrhundert*, Köln, DuMont Buchverlag, 1987, str. 104.
- 31 **K. Frampton**, *Moderna arhitektura – Kritička povijest*, Zagreb, Globus, 1992, str. 225.
- 32 **S. Polano** (i **M. Mulazzani**), 1996, nav. dj.
- 33 **P. Tomasella**, *Pozzo Litorio, La città del carbone*, u: Territori e contesti d'arte, Pasian di Prato (UD), 1998, vol. 2, str. 87–99.
- 34 **D. Arbutina**, *Talijanska arhitektura druge četvrtine 20. stoljeća u kontekstu političkih kvalifikacija*, »Prostor«, 1997. (V), br. 2(14), str. 341.
- 35 **A. Alisi**, *Istria città minori*, Trst, Edizioni Italo Svevo, 1997. Najnoviji »Strategija i Program prostornog uređenja Republike Hrvatske« Ministarstva prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja iz 1999. godine u Raši ipak prepoznaje »naselje s gradskim obilježjima«. Vidjeti u: 35. *zagrebački salon*, Zagreb, Dom hrvatskih likovnih umjetnika (katalog izložbe), 2000, str. 230.
- 36 Državni arhiv u Pazinu, Arhivski fond *Istarski ugljenokopi Raša 1870–1949*, kut. 28 i 29.
- 37 *Arsia, Il villaggio per i minatori della S. A. Carbonifera Arsa*, Trst, 1937.
- 38 *Ibid.*, str. 5.
- 39 *Sabaudia (LT)*, u: **S. Polano** (i **M. Mulazzani**), 1996, nav. dj., str. 405.
- 40 Ugo Carà rođen je u Muggi pored Trsta 1908. godine. Osim skulpturi i grafici posvetio se dizajnu i arhitekturi interijera, posebice brodova (1949–1963). Od 1956–1976. predavao je na tršćanskom Istituto Statale d'Arte.
- 41 U pazinskom arhivu sačuvano je pismo arhitekta Pulitzer-Finalija kojim 28. IX. 1936. traži *Istituto Autonomo per le Case Popolari dell'Istria O.* u Trstu da u skladu s njegovim projektom »il villaggio di Liburnia« dobije i nekoliko elemenata »di carattere artistico e decorativo« koji čine integralan dio njegova osnovnog projekta. Među nabrojenim djelima prioritetna su ona koja čine dio opreme crkve. Potcrtni su kao najvažniji: križ i freska na pročelju, dekorativni vitraji u apsidi te oltar i drugi crkveni namještaj. Nadalje se spominje skulptura Sv. Barbare namijenjena smještaju na zvonik i sat na zvoniku. Za *Casa del Fascio* planirana je bila skupna skulptura na mjestu na koje je napokon bio postavljen Mascherinijev rudar-vojn timer, grb provincije i neke druge oznake režima. Tu je ubrojena i fontana na trgu, natpisi na javnim zgradama kao i njihovo unutarnje uređenje, posebice ureda, kina, bara i hotela. Kako je to tada bilo dosta žurno, Pulitzer traži što brže eventualne »instrukcije« s kojima bi umjetnici trebali biti upoznati prilikom izrade ovih djela.
- 42 Balilla je bila talijanska fašistička organizacija za dječake od 8 do 14 godina.
- 43 *Arsia, Il villaggio...*, 1937, nav. dj., str. 3.
- 44 **I. Juras**, *Utopijske vizije arhitekture grada*, Zagreb, Školska knjiga, 1997, str. 11.
- 45 **A. Rubbi**, *Moderna arhitektura u Istri*, Pula, Društvo arhitekata Istre, 1995, str. 5–8. i **A. Rubbi**, *O zanimljivostima o kojima se malo zna*, »Glas Istre«, 30. IX. 1999, str. 27.
- Na podacima zahvaljujem kolegicama Milici Đilas i Jasni Rotim Malvić.
- Arhitektonski prilozi prema originalima iz Državnog arhiva u Pazinu: Sanja Štok
- Izvorne fotografije: Zbirka Marijana Milevoja

Summary

Darja Radović Mahečić

Gustav Pulitzer-Finali's Raša – a town-monument of modern architecture

The entire mining town of Raša was built in the course of 1936 and 1937, as part of the then Italian government's policy of establishing so-called »città di fondazione« based on the new principles of urbanism and architecture. Raša, designed under the name of Liburnia, was the first of three specially planned mining towns (*Carbonia* on Sardinia and *Pozzo Littorio* in Labin). The author of the project was the architect Gustavo Pulitzer Finali (1887 – 1967) from Trieste, regionally renowned mainly for his impeccable taste, displayed in his interior designs, especially for liners, between the two wars.

Raša is morphologically defined by a tributary of the river Raša, the arterial road Rijeka – Pula, the valley within which it is situated and the surrounding hills, which have not been built upon. It is a linear city with a clear social and functional division. Rows of one-storey workers' houses comprise two thirds of the town, separated from the apartments and villas for company officials and directors by the so-called urban

center; the industrial zone is located to the south without the city limits. The focal point of the architect's designing ambitions was the complex of public buildings with indented volumes in the main square, whose ground-floor porticos with their deep shadows create an surreal mystical atmosphere. While the interiors of both public and residential buildings mostly reflect the living standards of the period, the exteriors have been designed in harmony with the climate, in the tradition of coastal and Istrian houses, and in the spirit of mining (the church shaped like an upturned mining wagon, its tower shortened to resemble a miner's lamp).

Raša embodies the idea of the »ideal city« of its period, on a small scale and for a specific population. It was realized by the architect Pulitzer-Finali as a model of functional thinking with a regard for the landscape and building tradition. The author therefore evaluates Raša as a town-monument to the heritage of industrial building, and a unique instance of modern architecture and urbanism in Croatia.